

A CULTURA DA TERRA E A CULTURA DO MAR

Francisco Calo Lourido¹

RESUMO:

Apesar da vizinhança, tendo a mesma lingua e sendo parte da mesma etnia, os tão distintos meios físicos nos que agricultores e marinheiros viven e trabalhan criaron duas cosmovisões antagónicas e duas maneiras de viver radicalmente diferentes.

Palavras-chave: Agricultores, marinheiros, familia, casa.

ABSTRACT:

Despite the neighbourhood, having a common language and belonging to the same ethnic group, the very different physical environments in which farmers and sailors live and work created two opposing worldviews and two radically different ways of living.

Keywords: Sailors, farmers, family, home.

Durante millóns de anos, o *homo* (incluíndo aquí as diferentes, simultáneas e sucesivas especies, cando menos dende o apelidado *habilis*) foi un animal calaceiro e un cazador oportunista que, con enxeño, foi creando e perfeccionando ferramentas que suplisen as súas carencias naturais para a caza. Naquela longuíssima etapa que coñecemos como Paleolítico, os humanoides ou humanos, unha vez que de vexetarianos pasaron a omnívoros, foron exclusivamente depredadores: cazaban, practicaban a recolleita de froitos espontáneos e beneficiábanse de todo canto alimento, vexetal ou animal, atopasen no seu permanente deambular. O Neolítico significou o paso á produción de alimentos, axudando e manipulando a natureza para multiplicar a cantidade de froito en zonas nas que agromaba espontaneamente e para espallar a súa presenza en lugares que denantes carecían desa planta concreta. Outro tanto fixeron cos animais, cando conseguiron cercalos e, proporcionándolles forraxe e protección fronte aos restantes depredadores naturais, dispoñer deles sen a incerteza da caza, que, por suposto, se seguiu practicando ata os tempos actuais, o mesmo que a recolleita de froitos silvestres.

O HOME APÉGASE Á TERRA

O cultivo de plantas e o coidado de animais foi apegando o home ao terreo, foino sedentarizando e dándolle unha seguridade que desembocaría nunha enorme cantidade de cambios substantivos: explosión demográfica, aparición de poboados e cidades, división do traballo, afian-

¹ Museo do Pobo Galego.

zamento e fortalecemento da idea de propiedade territorial, incipiente comercio ou troco, aparición de xefaturas, loitas por apropiación ou por defensa dos bens, etc. A acción antrópica sobre o medio físico, case imperceptible durante o Paleolítico, faise notar cada vez máis, conforme se arrotean bosques e se abren e delimitan camiños que comunican poboados máis ou menos fortificados. Todo isto ten, naturalmente, un prezo, véndose agora a especie humana obrigada a traballar moitas máis horas para dispor de alimento, cando antes, en chegando a un souto de castiñeiros, bastaba con apañar castañas e, mentres durasen, poñerse a comelas e a folgar. E, se unha horda de cinco ou sete individuos atopaba un bisonte morto ou conseguía matalo, tiñan comida para moitos días, sen máis preocupación vital. Vistas as cousas así, o paso de depredador a produtor de alimentos significou unha perda de liberdade por incremento da actividade laboral, é dicir, unha degradación do nivel de vida.

Sucédense as idades dos metais, as grandes civilizacións, os imperios antigos, os tempos medievais e os modernos imperios, e a economía segue a repousar, o mesmo que no Neolítico, na agricultura. Sen excedentes do campo non poderían aparecer, reaparecer e medrar as cidades nin serían posibles as revolucións industriais, cos seus focos de atracción de proletariado, e así, dependendo da agricultura, continuamos ata os tempos actuais. A depredación paleolítica quedou reducida a pouco máis que actividades lúdicas, mentres que a agricultura segue a ser a base da alimentación da humanidade. O que non podemos é perder de vista que vivimos exclusivamente da depredación durante millóns de anos, non levando máis que uns poucos milenios traballando as terras.

Neses poucos milenios foise forxando, con tódalas variantes zonais e rexionais que existen no mundo, unha gran cultura: a cultura labrega. O que agora nos ocupa son os trazos esenciais e comúns da cultura campesiña galega, sendo moi conscientes de que non podemos ir máis alá dunha simplificación, dunha xeneralización que traballos zonais se encargan de matizar. Pretender sintetizar toda a cultura labrega -ou mariñeira- galega nunhas poucas aseveracións certas e inmutables, a xeito de axiomas, non é máis ca un ridículo exercicio de cousificación semellante aos estereotipos cos que tentamos definir aos outros: os aragoneses son nobres, os cataláns son agarrados, os galegos non se sabe se soben ou baixan, etc. Digo eu que tamén haberá aragoneses felóns, cataláns desprendidos e galegos transparentes. Deteñámonos brevemente nuns apartados de enorme importancia para a globalidade das manifestacións culturais como son a familia e os sistemas de herdanza, dous segmentos da realidade indisolublemente interrelacionados, por aquilo do matrimonio e o patrimonio.

Tipos de familia, sistemas de herdanza e casas

Da grande variedade na que os antropólogos teñen clasificado as familias, só me interesa deter en dúas, por seren representativas e poderen englobar, con matices, as restantes; son elas a familia nuclear e a familia tronco.

Para Lisón, "*La comunidad familiar más extendida en Galicia –exceptuada la provincia de Orense- es la conocida con el nombre de familia troncal o souche. El primogénito –a veces otro cualquiera de los hijos- representa y perpetúa la linealidad, hereda en transmisión agnática la mayor parte de la propiedad de sus padres y viene obligado a residir en la casa paterna...*" (Lisón, 1981: 71). A realidade mostra que unha cousa e a tendencia, o ideal pensado ou mesmo desexado, e outra, ás veces contraditoria, a situación real. Podemos e debemos, xa que logo, falar de familias tronco e de familias nucleares, coexistindo ámbalas dúas mesmo en zonas nas que o predominio cae dunha ou doutra banda.

Podemos dicir que a familia nuclear se reproduce en casas pouco fortes, mentres que a familia tronco tende á conformación e a perpetuación de casas ricas. As primeiras adoitan iren asociadas co sistema de herdanza coñecido como partillas, con independencia de que exista unha mellora

curta ou calquera outra variante, mentres que na familia tronco o sistema é necesariamente o da mellora. Nun extenso estudo feito por unha investigadora americana sobre as freguesías de Lemeñe e Gondifelos (Vilanova de Famalicão), sinala a autora que os datos recollidos “*sugeren que a familia-tronco, no sentido de uma ‘lógica de Casa’ predomina, do ponto de vista social e cultural, no campesinato rico*” (Wall, 1998: 61).

O importante é a casa e, conseguintemente, a súa conservación e, sendo posible, o seu acrecentamento, xa que o seu peso na zona, a súa consideración económica entre a veciñanza é o que engrandece e dá valor aos individuos que moran nela, e por iso é que “*A casa é que tem de se manter indivisa a través das gerações, e é a ela que a família tem de subordinar todas as suas aspirações*” (Dias, 1984: 79). Fai notar este investigador que na zona do seu estudo, Rio de Onor, o mesmo que se ten detectado en terras de Ourense, é natural que os fillos casados sigan a vivir na casa dos respectivos pais, xuntándose só polas noites e convivindo a prole cos avós maternos. Brian O’Neill, estudoso e bo coñecedor deste tipo de familia polo seu traballo de campo en Fontelas (Tras-os-Montes) di que o matrimonio dispón dun cuarto na casa dos pais dela e que o marido “*retira-se para este quarto na habitação dos sogros somente à noite para dormir, depois de ter jantado com os seus próprios pais. De manhã cedo, o marido volta para o grupo doméstico de seus pais para o trabalho diário*”, non almorzando ata chegar á casa paterna, pois na da muller non cea nin almorza, só dorme con ela. Di este autor que “*As formas natolocalis devem ser umas das mais raras do globo. Só os Ashanti e os habitantes da ilha de Tory têm captado a atenção da antropologia no seu todo; as referências ibéricas permanecem quase desconhecidas, e ainda muito pouco estudadas*” (O’Neill, 1984: 320-321). Pregúntase pola razón de que este fenómeno apareza concretamente centrado no sur de Ourense e en Tras-os-Montes. (O’Neill, 1991: 103).

Segundo o citado Jorge Dias, son abondosos igualmente os casos de persoas que se manteñen célibes e seguen a formar parte da unidade familiar, da casa. Joaquim Pais de Brito, con novas ferramentas metodolóxicas, fai unha revisión profunda do traballo de Dias sobre esta aldea de Rio de Onor, cuxa primeira edición é de 1953. Segundo Brito, “*As casas ‘boas’ tentam manter-se na posição que ocupam evitando fragmentar-se e perdê-la, as casas com reduzido património mantêm-se no limite da subsistência que uma fragmentação por partilhas poria em risco ou impossibilitaria*” (Brito, 1996: 317).

Decía Lisón que, neste tipo de familia (el detectou isto na zona de Ourense), as persoas están casificadas e “*Un individuo es socialmente y vale tanto cuanto es el poder y estimación de su casa*” (Lisón, 1981: 91). Nun traballo sobre os vaqueiros de alzada do occidente asturiano, lemos que, cando se lle pregunta a un neno de quen vén sendo, a resposta é unicamente o nome da casa, e na asistencia “*a bodas y funerales, bautizos y entierros, ‘xuntas’ (juntas) y trabajos colectivos, y, en fin, reuniones de todo tipo, se espera un representante de cada casa y no una persona particular*” (Cátedra, 1979: 40-41). Voltando a Galicia, lemos sobre unha comunidade da zona de Monfero: “*El poder de convocatoria de las diferentes ‘casas’ en ‘mallas’ o ‘velatorios’, con su vertiente económica y cultural, marcan niveles de centralidad en el campo del prestigio, dentro del juego jerárquico interdoméstico*” (Fernández de Rota, 1984: 259). Mesmo un grupo de xuristas decimonónicos, seguindo a estela de Joaquín Costa, chegaron a definir este tipo de familia, na que conviven pais, fillos, netos e outros parentes solteiros, como “*compañía familiar*” ou “*compañía galega*”, á que lle tentaron atopar fondas raiceiras e base xurídica (Cfr. Rodríguez Campos, 1990: 191-201). No traballo que vimos de citar de Cátedra, temos algo semellante, cando se di que “*la casa es una empresa familiar que puede mantener únicamente un determinado número de personas: generalmente el ‘amo’ y su esposa, el mayorazo y la suya y los hijos del joven matrimonio... Un criado o un tío soltero puede ser una ayuda eficaz para la casa...*” (Cátedra, 1979: 42).

Cando a casa carece de bens e medios suficientes para acoller unha familia extensa, cando ata unha familia nuclear ten dificultades para se manter durante todo o ano, cando a atomización

producida polo sistema de partillas esfrangulla o patrimonio e mesmo cando os terreos son malos e difíciles para o cultivo, é preciso botar man de actividades complementarias que, na maioría dos casos, esixen desprazamentos periódicos máis ou menos lonxe dos eidos familiares. É esta a orixe e a razón dos chamados oficios ambulantes: afiadores/paraugueiros, capadores, cereiros, canteiros, telleiros, augardenteiros, serradores, cesteiros, peneireiros, oleiros, etc. Se, para a zona de Ourense, ten ben estudado isto Fidalgo (1996: 261-281), González Reboredo fixo o mesmo nos seus traballos sobre os Ancares leoneses, zona de partillas, endogamia de aldea, familia nuclear e residencia neolocal, co ambulante oficio de arrieiros, en forte contraste cos da banda galega, cos navegos, onde hai unha mellora forte, unha familia troncal e unha residencia patrilocal (González Reboredo, 1991: 81-95 e 1993: 177-200). Na mesma dinámica de necesidade vital, derivada da pobreza da casa, que empuxa aos habitantes a practicar oficios ambulantes, debemos incluír os desprazamentos anuais aos campos de Castela para traballar na sega, así como ao Douro portugués e a toda a rexión *minhota* para o traballo do viño, desde o desmonte que transformou a paisaxe en continuos socalcos ou a feitura de postes de pedra para emparrado ata os labores da propia vendima. En moitas terras galegas faltaba pan e sobraban brazos.

Labregos do val e da montaña

Nun congreso realizado para conmemorar o centenario de Otero Pedrayo, tiven a fortuna (axudada ela polo amigo González Reboredo, un dos organizadores) de moderar unha mesa redonda, na pazo de Trasalba, na que participaban Filgueira Valverde, Fraguas Fraguas e Lorenzo Fernandez. O profesor Filgueira empregou na súa exposición varios textos do propio don Ramón para mostrar a visión que este tiña do carácter galego (Filgueira, 1990: 245-252). Un deles, **ENCOL DA ALDEIA**, foi antes unha conferencia, a primeira que o mestre pronunciou en galego, pasando logo a letra impresa na revista NÓS (Cfr. Otero, 1922). Tiña xa daquela o xeógrafo que dividirá a paisaxe galega en mariña, ribeira, bocarribeira e montaña unha idea nítida das diferenzas entre os moradores das distintas áreas. Distingue o que el chama “O labrego do pan e o do viño”. O viñateiro, habitante da ribeira, ten que coñecer moi ben as variacións atmosféricas e practicar unha técnica oportunista, mentres que o cultivo do centeo se rexe por unhas leis invariables. Esta situación fai, segundo Otero, que o ribeirán sexa falador, escéptico e irónico, entrementes o montañés cre na eternidade das leis e no saber firme e inmutable dos vellos. Chega a ver aí dúas Galicias diferentes: a das bandas de música, das esmorgas e cantareas nas terras do viño e a dos cantares graves e fondos na montaña.

O habitante da montaña, o dos cantares graves e fondos, non pode abastecerse unicamente coa agricultura, precisando recorrer á gandería en grande escala e, como dixo Jorge Dias, “*A vida agrícola-pastoril exige sempre uma cooperação especial de todos os indivíduos, sobretudo quando as condições de terreno acidentado obrigam os gados a procurar pastos muito longe da povoação e, por vezes, a longas permanências fora dela, de maneira a resolver os problemas de nomadismo que o pastoreio origina*” (Dias, 1983: 81). Por iso, tódalas aldeas que se ven obrigadas a exercer o pastoreo a unha considerable distancia do poboado precisan duns mecanismos comunitarios moi fortes e regulamentados, con “xuntas” ou “consellos” co seu xefe, xuíz ou celador e uns membros elixidos regularmente. Detentan estes a máxima autoridade para asuntos relacionados cos traballos e a economía do grupo, así como para impor multas e castigos aos infractores. A cooperación e a solidariedade é intensa neste tipo de colectividades, contándonos Dias que, en Vilarinho da Furna, o seu primeiro gran traballo etnográfico, cando hai uns anos, “*a familia Geira, uma das mais abastadas de Vilarinho, foi vítima duma epidemia de febre tifóide, que prostrou de cama, semanas inteiras, vários dos seus membros, e lhe levou uma das filhas, precisamente na época das grandes lavouras, os vizinhos fizeram todo o trabalho, sem que os movesse outro sentimento que não fosse o espírito de solidariedade para com o seu semelhante. O único fundo interesseiro*

que pode haver é de esperar que lhe façam a ele o que ele faz aos outros" (Dias, 1983: 95-96). Vilarinho da Furna desapareceu baixo as augas dun encoro o 21 de maio de 1972, mais "*Nessa data ja Vilarinho não existia como povoação. E os seus antigos habitantes encontravam-se então dispersos pela província do Minho*" (Antunes, 1985: 59).

Os moradores destas zonas de montaña, onde a terra e os produtos agrícolas son escasos, suplen as carencias cun comunitarismo que os leva a teren terras e prados dos que todos os da aldea poden facer uso, así como a exercer un pastoreo de servizo por quendas ben distribuídas polas "xuntas" ou "consellos". Sen precisar recorrer á abondosa literatura sobre a sentida superioridade dos habitantes das Highlands de Escocia, o illamento, a dureza e, en ocasións, a necesidade vital na que os montañeses viviron, conferíronlles un sentimento de superioridade baseado na pureza étnica con respecto aos labregos de "pan e viño". Nun traballo sobre os aragoneses lemos: "*Para concluír este apartado destaco una característica común con los demás pueblos hispánicos: la conciencia de superioridad del montañés ante sus compatriotas del llano. También el aragonés del Pirineo tiene clara conciencia de 'aparte', de 'puro' y no sometido a dominaciones o excesivas influencias foráneas. Así, es habitual oír hablar a los pirenaicos aragoneses con evidente desprecio de 'La Ribera' como lugar falto de personalidad propia, formado por acumulación de elementos y, por ende, carente de verdadero 'señorío'...*" (Albiac, 1977: 240).

O sentimento ou percepción de se sentiren superiores os montañeses con respecto aos do val aparece xa reflectido no relato que Diodoro de Sicilia nos fixo das vodas de Viriato. O montañeiro casa coa filla dun rico terratenente do val; aquel, inimigo dos romanos, ve como seu sogro, Astolpas, colaboracionista por ter moito que gardar e protexer, invita á voda aos invasores. Viriato, vendo os seus inimigos e os ricos presentes, despreza comidas e regalos, monta a muller no cabalo e larga con ela para as montañas (Diodoro, V, 33, 7, 1, in Schulten, IV: 131.). Non foi moi bo o inicio coa familia dela, pero el, a diferenza do sogro, é un montañés "sen contaminación".

Algunhas notas distintivas comúns aos labregos

Con independencia do tipo de familia, de herdanza e mesmo de riqueza, é común aos labregos rodear as súas casas con muros, canto máis altos mellor, para marcar o territorio propio e evitar olladas alleas ao espazo familiar. Entre as transgresións propias da noite de San Xoán, os mozos rompen esa celosamente gardada intimidade, penetrando no seu interior e levando o carro ou o arado, que aparecerá ao día seguinte no medio dun camiño ou dunha veiga. Estamos diante dunha violación dese espazo protexido, xa que non hai un interese en roubar, senón en demostrar que os altos muros e pesados portalóns non son obstáculo. "*Es algo así como un allanamiento de morada, simbólico*", segundo Lisón (1974: 161). No mundo do mar, esa noite non se penetra nas casas, senón que se vai ao espazo común, ao porto, onde se fai o mesmo cun bote ou chalana que pode aparecer no medio dun camiño. O concepto de casa e a propia casa física son moi distintas no mar e en terra.

Os labregos practican axudas comunitarias, sobre todo de aldea, aínda que, en ocasións, podan ser de parroquia. No mundo do mar, isto é practicamente inexistente, a non ser que queiramos considerar como tales o feito de axudar a botar un barco arriba ou abaixo.

Os labregos senten envexa cando a casa do veciño medra e vai a máis, cando se fai máis forte, porque mercou terras, outra vaca, un boi, etc. As envexas do mariñeiro son diarias e morren co día. Envexan ao que pescou e mañá poden ser eles os envexados; pero todos seguen no mesmo nivel de vida.

Os labregos teñen frecuentes preitos por propiedades, por lindeiros, por unha extrema remexida ou un piñeiro cortado, o que fomenta odios eternos, odios de Montescos e Capuletos. Dous mariñeiros poden estar hoxe a se mataren e mañá podemos velos cantando e bebendo xuntos na taberna.

O campesiño ten unhas relacións pechadas. Vive nun roce continuo co(s) veciño(s) do lugar, non sendo o domingo, no que a relación se amplía á parroquia, e o día de feira que baixa a vila e abre o abano de contactos. O mariñeiro móvese a máis ou menos distancia e, no propio mar, entra en relación habitual con xentes doutros portos.

Entre os campesiños, sobre todo nas zonas de mellora, eran frecuentes as vodas pactadas ou amañadas, incluso coa intervención dos chufóns, como se facía na Terra Chá, mesmo sen noivado, emparentando casas con casas, mentres que nos portos de mar era moi habitual que se xuntasen a fame coa gaña de comer, polo que, cando menos, os casamentos se facían de común acordo, tras un namoramento entre os mozos.

O mariñeiro percíbese como algo distinto

Sendo Otero Pedrayo un home de bocarribeira, un fidalgo con pazo e terras e mesmo, como el dicía, “unha pantasma do século XIX”, coñecía moi ben o mundo rural labrego e viñateiro. Tal vez por iso, percibiu unha das diferenzas, así como a súa razón de ser, entre os homes de mar, que lle ficaban moi lonxe, e os de terra. Xa que o profesor Filgueira fixo notar exactamente o mesmo que eu quero facer, tomo directamente del este texto do traballo citado do autor de Trasalba, mantendo a ortografía: “O mariñeiro, afeito a arar na extensión do mar, ás continxencias do perigo, do golpe de mar ou do vento, ten un maor desprecio da riqueza. O labrego non. Nin vello cangado e desfeito quérese desprender dos eidos para que os traballen os fillos, os xenros, os herdeiros. É de ver cando di un labrego **é meu**. Como exalta a súa cerdeira, a resistencia da lumieira da súa porta, a larganza do seu curral, e o axe dos seus acios de caíño ou a barbadela da súa becerra” (Filgueira, 1990: 249).

Outro egrexio ourensán, o etnógrafo Xaquín Lorenzo (Xocas), de quen deixei dito “que tiña unha alma totalmente labrega da Limia Baixa” (Calo, 2004a: 151), descobre o mar precisamente na miña vila de Porto do Son, alá polo ano 1933. Tenta comprender ese mundo tan distinto do seu e que, o mesmo que séculos atrás, aínda se conservaba como un mar de velas. Percibiu con claridade as enormes diferenzas entre a súa xente e os mariñeiros, chegando a dicir: “A incertidume da súa vida, sempre por riba das augas treidoras dá a istes homes un espírito xeneroso e un amplo concepto da vida e das súas pasións.

O mar é pra iles berce e tumba e n-il transcurre a súa vida toda.

Semellantes aos croios que o mar axota ás praias, istes homes perderon ao contacto co mar as aristas que se sinalan ferintes en moitos aspectos da vida campesiña” (Lorenzo, 1934: 116).

Cando don Xaquín Lorenzo estudou as dornas da miña vila, no ano 1933, o mar era aínda paleotécnico, repetíndose case igual ano tras ano e século tras século, o mesmo que sucedía no mundo labrego. Desde hai un tempo, tanto a terra como o mar están a mudar aceleradamente. Non imos entrar nos cambios que se están a producir, pero, xa que falamos dos muros que rodean as casas campesiñas, podemos citar a Wall, cando, ao falar das mudanzas producidas nunhas comunidades que van abandonando o campo cara ás actividades fabrís, di que os cambios se aprecian tamén nas propias casas dos que se manteñen como agricultores, “*que preferem construir uma casa nova e abandonar a antiga, a casa de lavoura granítica e resguardada do olhar público pelos muros envolventes*” (Wall, 1998: 13).

OS LABREGOS ENTRAN NO MAR

Durante milenios, desde o Neolítico, os agricultores foron forxando a súa cosmovisión, o seu mundo de crenzas, a súa sensibilidade, con todos os matices que deixamos dito ao primeiro e aos que vimos de facer alusión. Mostramos tamén a enorme diferenza entre casas con riqueza suficiente para manter unha familia extensa e casas pobres ou desfeitas polo sistema de partillas, o

que obriga a unha parte dos seus moradores a procurar un complemento económico en traballos ambulantes. Os labradores das terras da mariña comprobaron que certos produtos do mar, como o argazo, o pateiro, as cunchas e ata os peixes, eran un bo fertilizante para os seus campos e baixaban ás praias a cargar os carros con este abono natural. Moitas rodeiras fondas nos peneiros graníticos dos camiños que baixan aos areais testemuñan un grande tráfico de rodas ferradas subindo con pesadas cargas. Na costa norte de Portugal os campesiños ricos tiñan os chamados “criados de ir ao mar” (a apañar argazo) e “casas do mar”, das que aínda se conservan exemplares feitos en pedra ben labrada. O mesmo que das casas desfavorecidas saían membros para se dedicar temporalmente a outro tipo de traballos, na zona costeira houbo labregos que decidiron, tamén de xeito temporal nun primeiro momento, dedicarse a traballar no mar e convertelo no seu medio principal ou único de vida.

Na zona setentrional das Montañas Rocosas de EE.UU. vivían tribos que levaban unha vida semisedentaria cunha agricultura rudimentaria. No val do Missouri había verdadeiros agricultores. No medio estaban as grandes chairas. Uns e outros aprenderon a montar os cabalos que, en abundancia, corrían libres e se multiplicaban, pola escaseza de inimigos naturais, desde que fuxiron dos conquistadores casteláns. Cando comprobaron que, empregando os cabalos, podían conseguir con escasísimo traballo e esforzo enormes cantidades de proteína das manadas de milleiros de búfalos que pastaban polas chairas, dedicáronse a perseguilos e acompañalos, transformándose en nómades e chegando a esquecer totalmente o traballo da terra. Cando os novos americanos brancos deron con eles, tiñan retrocedido do neolítico ao paleolítico, mudando non só o seu medio de vida, senón tamén, loxicamente, as súas crenzas e a súa *Weltanschauung*. Agora eran cazadores das grandes chairas e, cando morrían, seguían cazando... Este cambio está moi ben documentado, e asáltame cada vez que decido ocuparme do paso semellante, salvando todo o que se queira salvar, dos campesiños a mariñeiros. Tamén aquí retrocedemos de neolíticos a paleolíticos, co que a *Weltanschauung* mudará igualmente.

O labrego está a se converter en mariñeiro e, seguramente dunha maneira moi lenta, pero progresiva, irán aparecendo as diferenzas entre eles e as xentes das que proceden ata chegaren a ter unha cosmovisión e unha forma de ser e de se comportar completamente antagónica.

Inicios do proceso

En toda a costa atlántica europea (Francia, Países Baixos, Inglaterra...) o século XII marca o inicio de comunidades costeiras dedicadas ás actividades pesqueiras. En Galicia, as incursións anuais dos piratas facían inhabitable a costa para os mesmos campesiños ata que as galeras mandadas construír por Xelmírez, xunto coa conquista de Lisboa por Afonso Henriques e os cruzados ingleses, afastaron o perigo. Os monarcas teñen agora interese en contar con portos que propicien o comercio marítimo e presenciamos así o nacemento de Noia, Padrón ou Pontevedra, portos todos eles no fondo de saco das rías. Nos seguintes séculos XIII, XIV e XV, as rías vanse enchendo de lugares dedicados á pesca (Calo, 2003: 19-42). A mobilidade dos pescadores, perseguindo os peixes peláxicos, propiciou o nacemento de novos portos, caso de Vilagarcía de Arousa, segundo nos conta Jerónimo del Hoyo nas súas memorias, así como posiblemente tamén Vilaxoán (cfr. Villaronga, 1989: 17); pero, as máis das veces, os núcleos mariñeiros teñen a súa procedencia nas aldeas de labradores situadas a unha certa distancia da liña de costa. É o caso de Portonovo con respecto a Adigna, Corme (porto) con respecto a Corme, Porto do Son con respecto a Noal, Fefiñáns con respecto a Vilariño, etc. Nótese a diferenza de poboación que teñen hoxe os anexos con respecto ás aldeas matrizes.

Por estar a falar en Cambados (o texto base deste artigo procede dunha palestra pronunciada nun curso de verán da Universidade Internacional Menéndez Pelayo), xusto a carón de Vilariño, faremos notar que San Adrián de Vilariño figura nun documento do ano 1093 do Tombo de Celanova.

Estipúlase nel que cada ano debe entregar a Santiago “un censo de 100 peixes de rede e a cuarta parte dun modio de trigo” (Andrade, 1995: doc. 515). Consagrouse esta igrexa o 19 de xuño de 1093 e García Álvarez chegou a insinuar que podemos estar diante da primeira noticia dunha igrexa rural que se transforma en parroquia (García Álvarez, 1975: 152, nota 95). O que non especifica o documento é se os peixes serán pescados no mar, no Umia ou no Vello. No século XV, en Vilariño só hai labregos, mentres que “*en Fafinâas ha el arçobispo seys barcos e renden XXVIII libras cada ano*” (Rodríguez González, 1995: 32).

O feito de seren aldeas de labregos as matrices das comunidades de pescadores repítese en todas as costas, tanto do Atlántico como do Mediterráneo (Cfr. Braudel, 1993: I, 190; Lewis, 1992: 12). Pero a creación de comunidades pesqueiras segue a se producir ata tempos moi recentes. O propio Marx, na súa magna obra *O Capital*, dá conta de como uns escoceses, expulsados das súas terras, teñen que asentarse na beiramar e aprender a pescar, sendo máis tarde novamente expulsados, cando viron os poderosos que o peixe podía ser un bo negocio ou, por dicilo máis poeticamente coas verbas do propio Marx: “cando o arrecendo do peixe se elevou ata as narices dos grandes homes...” (Marx, 2008: I, 622). Na costa portuguesa, na zona dos inmensos areais entre Espinho e o cabo Mondego, temos unhas comunidades chamadas Palheiros de...seguidas do nome dunha aldea labrega próxima, vg. Palheiros de Tocha, Palheiros de Quiaios ou Palheiros de Mira. Sobre esta última dispomos dunha boa monografía, pola que sabemos o ano exacto, 1872, en que empezou a funcionar de xeito autónomo e continuo ao longo de todo o ano, xa desprendida da campesiña matriz (Brito, Raquel, 1981: 34).

Seguimos sempre vendo o mesmo: labradores que se achegan ao mar e inician unha actividade de pesca ata constituír unha nova comunidade independente e afastada da de procedencia. Eran labregos e deixaron de selo para se converter en mariñeiros e este feito motivou unhas persoas diametralmente opostas as que inicialmente eran. Partindo dunha cosmovisión propia dos campesiños mudarán noutra absolutamente distinta. As comunidades portuguesas que veño de citar inducen a pensar que este cambio seguramente tardou moitos anos, por non dicir séculos en se producir. Principiou a actividade pesqueira en Palheiros de Mira, cando aínda non se chamaba así, a principios do século XIX e, como dixemos, funciona xa totalmente independente das súas raíces desde 1872. Pois ben, podemos dicir que estas xentes aínda non son realmente verdadeiros pescadores como poden ser, sen saír de Portugal, os mariñeiros da Póvoa de Varzim, aínda están a medio camiño, cunha cultura difusa, polo que, entre outras moitas cousas, non teñen inconveniente en ir traballar durante os invernos nos campos arrocceiros do sur do Texo, algo impensable nun home de mar.

Por que chegaron a ser tan distintos, a ver o mundo de xeito tan diferente?

A única explicación que lle atopo está no medio físico no que o mariñeiro desenvolve a súa actividade, así como nos propios medios de produción (barcos e aparellos).

Nos portos de mar a terra non existe ou é moi escasa, o que queda compensado por un moito de mar. Dicía un grande poeta portugués: “*Só tendo a morte quase certa é que o Poveiro não vai ao mar. Aquí o homem é acima de tudo pescador. Depende do mar e vive do mar: cria-se no barco e entranha-se de salitre. Desde que se mete à terra, o Poveiro modifica-se: perde en agilidade e equilibrio, hesita, balouça-se, não sabe onde há-de pôr os pés*” (Brandão, s/d: 37-38).

Ao falar dos labradores, detivémonos no significado da casa. Entre os mariñeiros, de familia nuclear neolocal e sistema de herdanza de partillas, a casa non é máis ca un (cativo) espazo físico, sen outro significado. Hai alcumes, pero non existe a casa que acolle, mantén e dá nome aos que moran nela. O mariñeiro vive en casas insignificantes, apegadas unhas ás outras por paredes medianeiras, a xeito de colmeas (os portugueses empregan moito o nome de “colmeias piscatorias” para se referir aos núcleos de pescadores), o que as protexe mutuamente dos ventos do mar

e, a un tempo, lles dá unha configuración de tipo urbano. A verdadeira casa do pescador é o barco, xa que el vive no mar, enriba do mar.

O seu patrimonio, considerando a catividade das casas e o escaso ou inexistente da terra é case todo el móbil. Barco e aparellos son móbiles e teñen vida propia. Entre os campesiños só un instrumento ten vida propia: o carro. O carro canta, o carro carga ben, o carro vira ben, etc. O resto dos trebellos dan bo ou mal facer, bo ou mal traballar, pero non traballan eles. No mar todo ten vida propia. O barco anda ben, o barco non goberna, o barco é mariñeiro, etc. Por iso os barcos levaban xa na antigüidade uns ollos pintados nas amuras; non eran, como se ten dito por escritores que só se rexen pola imaxinación, polo mal de ollo; eran para ver a ruta, para atopar o camiño e, cando unha galera co seu esporón e os dous ollos se dirixía veloz cara ao costado dun barco inimigo, debía de ser tan aterradora coma un monstro mariño. Pero os aparellos tamén teñen vida propia. As betas pescan ben (non pesco eu con elas), as volantas hai que armalas de novo porque non traballan ben, as nasas son moi pescadoras, etc. Barco e aparellos son móbiles e están vivos ou compórtanse como tal. Por suposto, as presas que se buscan, peixes, crustáceos e moluscos (en parte), son seres vivos e móbiles, polo que hai que aprender a saber por onde poden andar, que sinais nos indican o seu camiño e enxeñármonos para collelos sen necesidade de velos.

Os bens do labrego (montes e fincas) están aí e aí seguirán despois del. Os bens do mariñeiro (barcos e aparellos) están hoxe e mañá non están. Un naufraxio que leva o barco, unha marusía que esnaquiza os aparellos... Todo é pura continxencia. Nada é seguro.

Desde que o home deixou de ser labrego e entrou no mar meteuse nun movemento perpetuo. O mar nunca está quedo: enche ou devala. E os homes de mar saben, digan o que digan as estatísticas ou os médicos, que os moribundos morren no devalo, pois a vida, a alma das xentes do mar marcha coa baixante da marea. O mar está case chan ou escachoa. Nunca está chan de todo, algo que podemos comprobar poñendo os pés sobre as táboas dunha chalana e percibindo as vibracións. O mar vira de cor continuamente; non é sempre azul como pensan os do interior. *“De que cor é este mar, nunca igual e sempre diferente...? Azul. Azul como o manto das imaxes milagrosas. Azul, como o olhar perdido dos naufragos. Azul da cor da noite. Verde fel. Verde da cor dos limos. Verde da cor dos barcos. Loiro cor de areia, das tranças e do cordame. Ferrugem, cor das âncoras e das redes. Castanho, cor do sargaço. Palhetado de sol e luz. Irisado, como as escamas dos peixes. Rosa, como certas algas e corais, como a garridice das blusas em días festivos. Rosa, como as flores de papel do altar do padroeiro. Vermelho da cor das guelras. Sanguíneo. Violáceo, cor de tinta. Roxo, como uma quaresma líquida. Cincento. Brumoso de névoa e misterio. Metálico, como uma roda de navalhas. Branco de sal e espuma. Branco da cor das velas. Negro, como as faixas das mulheres e o luto das viúvas. Sen cor, como a angustia das que não têm sequer um cadáver para velar”* (Dacosta, 1980: 41-42).

Chega un momento en que o home que vive neste mar cambiante se volve case anfibio. Xa Marx (no texto citado arriba) di que aqueles escoceses expulsados á costa “se converteron en anfibios e viviron, como di un escritor inglés, a medias en terra e a medias na auga, non vivindo, pese a todo, máis que a medias”. E o citado Brandão, falando da intensa comunión do home co mar, escribiu: *“O homem nestes sítios é quase anfibio: a água é-lhe essencial à vida e a população filha da ria e condenada a desaparecer com ela. Se a ria adocece, a população adocece”* (Brandão, s/d: 53). Xa Anacarsis, filósofo grego do século VI a. C. dicía que había tres clases de seres: os vivos, os mortos e os mariñeiros. E dous milenios e medio despois, un autor bretón principia o seu libro sobre os homes de mar con estas verbas: *“Profession: marin! Comme si l’on annonçait, profession: terrien!”* (“Profesión: mariño! Como se un anunciase, profesión: terrestre!”); e continúa contando esta anécdota que toma de Jean Recher, capitán de pesca de Fecamp: disque unha muller baixa en Yport do coche que a trae desde aquela vila normanda. Á pregunta de se viña xente no coche, ela responde: “Non, ninguén máis que mariños” (Lucas, 1996: 9).

Moitas veces, este “non xente”, este “nin vivo, nin morto”, este anfibio, remata a súa vida no propio mar. Dicía Brandão: “*Eis como vivem este homens. Como morrem dizia-o, muito melhor do que eu, o velho cemiterio da Póvoa, que ja não existe. Ia-se passando de túmulo em túmulo e lia-se sempre: António Libó, morto no mar; Francisco Pernetá, morto no mar; José Mouco, morto no mar... De onde a onde havia uma redoma de vidro com alguns ossos brancos e mirrados que tinham dado à costa. E depois, seguiam-se os letreiros –sempre! sempre!- Domingos Reigoça, morto no mar. Joaquim Monco, morto no mar... Todos eles vivem no mar – e morrem no mar*” (Brandão, s/d: 40).

Mentres tanto, o labrego segue a vivir nun medio físico sólido, estable, inmutable e seguro. Os mariñeiros din del que “ten millo no hórreo”, o que lle dá seguridade vital e que “pisa onde pisa o boi” o que lle dá estabilidade física. O mariñeiro, pola contra, anda sempre nun mundo, nun medio cambiante, móbil, inseguro, incerto e perigoso. Carece absolutamente de seguridades. Por iso, as preguntas diarias son: que tempo fará mañá?, a que hora vén a marea?, a onde meto a proa mañá?, onde pescou fulano?...

Algunhas peculiaridades do ser mariñeiro, tabús e ritos propiciatorios

Esta vida incerta e insegura leva ao home de mar a vivir ao día. Hoxe non ten nada, sae ao mar, pesca e ten fartura. Por iso pode ser dadivoso e mesmo desbaldidor. E pasado mañá volve ao mar e tanto pode vir sen nada, como con outra carga de peixe ou mesmo morrer alí. Por iso hai que vivir ao día e, cando hai fartura, gastala.

O mariñeiro precisa da envexa como motor de superación. Dicía ao primeiro que o labrego envexa o medre da casa veciña. A envexa do mariñeiro vai encamiñada a estar sempre pendente da pesca dos demais barcos e, cando un fai unha boa marea, todo é envexarlla e tentar investigar onde pescou. Se un é patrón ten que defender o barco e os tripulantes, polo que a envexa é un bo motor de tensión e de superación constante. Relacionado con isto temos dúas prácticas diarias: sixilo e engano. Se eu pesco ben, teño que tentar como sexa que non saiban os demais onde estiven e, se é necesario, mentir descaradamente, tendo a certeza de que os demais saben que o que digo é mentira. Todo forma parte do xogo e, como dixo un investigador portugués, despois de afirmar que “*O sigilo e a deformação intencional de informação*” é relevante para ter ou non éxito na pesca, “*no mar não há amigos*” (Oliveira, 1974: 369-377). E nun traballo sobre Cudillero, lemos “*En el mar cada uno para si*”, “*cada cual que se safe o despesque*” (Sánchez Fernández, 1992: 111-112). Sobre o individualismo do mariñeiro escribín un artigo en Calo (1998a: 29-42).

O mundo da pesca acepta o desorde, polo que o consumo de alcohol sempre foi abondoso e nunca estivo mal visto. Publicouse o caso dun mariñeiro en Terra Nova que coa borracheira non deu chegado á camareta para durmir e quedou ao pé dun pañol do barco. De noite declarouse alí un incendio e o barco salvouse grazas a que este home recordou e deu a voz de alarma. Nunca se ten a seguridade do que pode ser mellor ou peor para a tripulación e o barco.

En terra empregamos a verba sorte en certas ocasións: con motivo dun exame, dunha visita médica, ao mercar unha participación de lotería... Pero podemos pasar días sen necesidade de dicir tal palabra. No mar emprégase continuamente: Fulano ten moita sorte, non temos sorte, a ver se nos cambia a sorte... Incluso podemos considerar que un patrón é moi malo, pero preferimos dicir que non ten sorte. Isto é común a todos os mariñeiros e a todo tipo de pesca. Nun traballo sobre pescadores en Terra Nova fanse repetidas referencias a estas expresións escoitadas no barco: “*a lot of luck*”, “*very little luck*”, “*no luck*”, “*we have luck*”, porque “*...the fisherman needs to relate everything to luck, because it is the kernel of his thinking*” (Zulaika, 1981: 77). Mesmo o traballo físico se considera sorte, porque é sinal de que se pescou e hai peixe na cuberta do barco. Este mesmo autor, nun traballo posterior, fai referencia á situación deste mariñeiro de altura, o dos mares de Terra Nova, sempre metido no medio dun círculo que se move, pero que non cambia

de posición con respecto ao horizonte. Na altura todo é redondo, pois “para o mariñeiro, que ten a percepción espacial dominada polo horizonte circular e para quen o sentido do movemento é de constante balanceo xiratorio, a metáfora do redondo é de fonda significación”. Ata se di que os cartos do mariñeiro son redondos, polo que se gastan, desaparecen, con facilidade. Segue dicindo este autor que o barco “está en constante balanceo, pero por outra parte está inmóbil en relación ó círculo do horizonte”. O mundo do mariñeiro de altura é redondo, movedizo e sen referencias estables. Unicamente hai “proa, popa, babor, estribor, que por suposto cambian continuamente de sentido en relación ó horizonte” (Zulaika, 1993: 130).

O home de mar, desinteresado totalmente polos asuntos de terra, pode resultar imprevisible para os alleos ao seu mundo, sendo frecuente presenciar unha liorta monumental, con ameazas de matar, esfolar e lañar do pescozo ao rabo como aos bacallaus e, ao día seguinte, como xa dixemos atrás, ver os contrincantes bebendo e cantando xuntos na taberna. Aqueles odios eternos entre as casas labregas, non teñen nada que ver co que acontece nos portos de mar.

No ámbito labrego hai unha serie de tabús, moitos deles compartidos polos homes de mar; pero o mundo destes últimos, seguramente pola incerteza na que desenvolven a súa actividade e a propia vida, ten outros moitos tabús específicos. Como, por exemplo, o feito de non poder chegar ao barco cun paraugas, por aquilo de que se está a chamar polo mal tempo, aínda que os mariñeiros coinciden en dicir que non saben a razón pero que sempre foi así. Hai tamén unha serie de verbas que están prohibidas a bordo, destacando entre elas a voz cura. Estes sempre foron, pola vestimenta negra, chamados corvos, e os mariñeiros saben moi ben que, cando hai grandes temporais, os propios corvos baixan ás praias para comer a calaza que deita o mar nelas. A prohibición de mencionar a palabra cura era imperativa, o que non impedía falar del, sempre e cando se empregase un eufemismo. Dende neno souben que na miña vila, no Porto do Son, “o xamen”, abreviatura de “o xa me entendes”, era a maneira de se referir ao párroco, mesmo estando en terra. Tamén en moitos portos “o das mañas” suplía o impronunciado raposo.

Cando se armaba un novo aparello, antes de levalo ao mar, unha rapaza virxe tiña que mexar por el, o que propiciaría que fose pescador. Se o barco non pescaba durante un tempo, era sinal de que os aparellos ou el mesmo estaban enmeigados, polo que se recorría a varalo na praia e a varealos. Esta acción podían efectualas os propios tripulantes da embarcación e as varas podían ser desde simples paus ata vimbias, en Raxó, varas de aguilloar que, previamente, se deberían roubar aos labregos veciños, en Portonovo ou ramo de acebiño, na Guarda, coa que se pegaba aos aparellos despois de deitar ruda enriba delas (Alonso, 1987: 103). Na illa de Ons empregaban xestas, pero, nunha ocasión en que ningún barco pescaba, foron ata Vigo “e trouxeron un bruxo que lle chaman Mexilón e fixeron que el lles barease con xesta tóda-las dornas” (Casas, 1934: 8).

Por non alongar a conferencia, remito, para máis datos sobre crenzas e mundo simbólico dos mariñeiros, a Calo (1996 e 1998b) e, para comparacións coas Illas Británicas e coa Bretaña Francesa, pódese consultar a Alonso Romero (1996).

Na vida do mariñeiro, daquel home que, sendo labrego, un día decidiu meterse no mar e convertelo no seu medio de subsistencia e na súa morada, todo é cambiante e móbil, imprevisible e perigoso. Nada me admira que o fado nacesse nunha poboación portuaria como Lisboa, de onde saían as navegacións “*por mares nunca de antes navegados*”, que dixo o grande Camões, e patria do magnífico Pessoa, o que cantou “*Oh mar salgado, quanto do teu sal son lágrimas de Portugal*”. O fado, o *fatum*, acae moi ben nun grande porto de mar cheo de homes que sempre souberon que a vida dependía do destino, da fatalidade. Nun meu artigo escribín que na súa vida todo flúe, sendo deste xeito o mariñeiro a constatación viva da filosofía do *Escuro* Heráclito (Calo, 2004b: 93-104).

A Moureira de Pontevedra, xullo de 2013.

BIBLIOGRAFÍA

- ALBIAC BLANCO, María-Dolores (1977), La cultura material, In VV.AA., *Los Aragoneses*, Madrid, Ediciones Istmo (Colección Fundamentos, 57), pp. 235-271.
- ALONSO, Eliseo (1987), *Gamelas y marineros*, A Guarda, Excma. Deputación Provincial de Pontevedra.
- ALONSO ROMERO, Fernando (1996), *Crenzas e tradicións dos pescadores galegos, británicos e bretóns*, Santiago de Compostela, Consellería de Pesca, Marisqueo e Acuicultura, Xunta de Galicia.
- ANDRADE CERNADAS, José Miguel (1995), *O Tombo de Celanova*, Santiago de Compostela, Consello da Cultura Galega
- ANTUNES, Manuel de Azevedo (1985), *Vilarinho da Furna. Uma aldeia afundada*, Lisboa, A Regra de Jogo Edições.
- BRANDÃO, Raul (s/d), *Os pescadores*, Mira-Sintra, Publicações Europa-América.
- BRAUDEL, Fernand (1993), *El Mediterráneo y el mundo mediterráneo en la época de Felipe II* (2 tomos), Madrid, Fondo de Cultura Económica.
- BRITO, Joaquim Pais de (1996), *Retrato de Aldeia com Espelho. Ensaio sobre Rio de Onor*, Lisboa, Publicações Dom Quixote (Portugal de Perto, 34).
- BRITO, Raquel Soeiro de (1981), *Palheiros de Mira. Formação e declínio de um aglomerado de pescadores*, Lisboa, Centro de Estudos Geográficos da Universidade de Lisboa.
- CALO LOURIDO, Francisco (1996), *Xentes do mar. Traballos, tradición e costumes*, Vigo, Edicións A Nosa Terra (Nós os Galegos).
- CALO LOURIDO, Francisco (1998a), Individualismo fronte ós nosos, afirmación local contra os alleos e defensa do territorio, In CALO LOURIDO, F. (Coord. de), *Antropoloxía mariñeira. Actas do Simposio Internacional de Antropoloxía in Memoriam Xosé Filgueira Valverde*, Santiago de Compostela, Consello da Cultura Galega, pp. 29-42.
- CALO LOURIDO, Francisco (1998b), Peculiaridades da sociedade mariñeira. In GONZÁLEZ REBOREDO (Coord. de), *Galicia. Antropoloxía. Artesanía. Sociedade*, t. XXVI, A Coruña, Hércules de Ediciones. S.A., pp. 201-231
- CALO LOURIDO, Francisco (2003), Achegamento á pesca, ós seus protagonistas e ós seus territorios (S. XII-XVI), In CALO LOURIDO, F. (Coord. de), *Actas do Simposio de Historia Marítima do século XII ao XVI. Pontevedra e o mar*, Pontevedra, Concello de Pontevedra, pp. 19-42.
- CALO LOURIDO, Francisco (2004a), Do paleotécnico e galego mar de D. Xaquín ó tecnificado e multirracial da Unión Europea, In *Actas do Congreso sobre Xaquín Lorenzo*, Santiago de Compostela, Xunta de Galicia, pp. 151-157.
- CALO LOURIDO, Francisco (2004b), Patrimonio móbil, fluído e movemento perpetuo conforman a praxe haliéutica e a cosmovisión do home de mar, In FIDALGO, X. A. (Coord. de), *I Congreso de Patrimonio Etnográfico Galego. In memoriam Xaquín Lourenzo Fernández "Xocas"*, Ourense, Deputación de Ourense, pp. 93-104.
- CASAS, Álvaro das (1934), A illa de Ons, *NÓS*, 11, (nº 124-125), Santiago.
- CATEDRA, TOMÁS, María (1979), Vacas y Vaqueiros. Modos de vida y cultura en las brañas asturianas, In CÁTEDRA TOMÁS, María e SANMARTÍN ARCE, Ricardo, *Vaqueiros y Pescadores. Dos modos de vida*, Madrid, Akal Editor.
- DACOSTA, Luísa (1980), *A-Ver-O-Mar. Crónicas*, Figueirinhas.
- DIAS, Jorge (1983), *Vilarinho da Furna. Uma aldeia comunitária*, Vila da Maia, Imprensa Nacional Casa da Moeda (Temas Portugueses), (1ª ed. 1948).
- DIAS, Jorge (1984), *Rio de Onor. Comunitarismo agro-pastoril*, Lisboa, Editorial Presença.
- FERNÁNDEZ DE ROTA, José Antonio (1984), *Antropología de un viejo paisaje gallego*, Madrid, Centro de Investigaciones Sociológicas, Siglo XXI de España Editores, S. A.
- FIDALGO SANTAMARIÑA, Xosé Antón (1996), Vellas actividades esquecidas dos campesiños ourensáns, In FIDALGO, X. A. e FIDALGO, X. A. (Coord. de), *Tecnoloxía Tradicional: Dimensión Patrimonial e Valoración Antropolóxica. Actas do Simposio Internacional In Memoriam Xaquín Lorenzo*, Santiago de Compostela, Consello da Cultura Galega, pp. 261-281.
- FILGUEIRA VALVERDE, Xosé (1990), Sobre Otero Pedrayo e o carácter galego, In GONZÁLEZ REBOREDO e FERNÁNDEZ DE ROTA (Coord. de), *Actas Simposio Internacional de Antropoloxía Identidade e Territorio. Centenario de Otero Pedrayo*, Santiago de Compostela, Consello da Cultura Galega, pp. 245-252.

- GARCÍA ÁLVAREZ, Rubén (1975), *Galicia y los gallegos en la Alta Edad Media. Demografía I*, Santiago de Compostela, Pico Sacro.
- GONZÁLEZ REBOREDO, Xosé Manuel (1991), Espacialidade matrimonial e herdanza nos lindeiros de Asturias, Galicia e León, In GONZÁLEZ REBOREDO, X. M. e FERNÁNDEZ DE ROTA, X. A. (Coord. de), *Actas do Simposio de Antropoloxía "Lindeiros da Galeguidade I"*, Santiago de Compostela, Consello da Cultura Galega, pp. 81-95.
- GONZÁLEZ REBOREDO, Xosé Manuel (1993), Matrimonio e herdanza en comunidades rurais dos límites orientais de Galicia, *Revista de Guimarães*, 103. Guimarães, Sociedade Martins Sarmento, pp. 177-200.
- LEWIS, Norman (1992), *Voces del viejo mar*, Madrid, Siglo XXI de España Editores S. A.
- LISÓN TOLOSANA, Carmelo (1974), *Antropología Cultural de Galicia*, Madrid, Siglo XXI de España Editores.
- LISÓN TOLOSANA, Carmelo (1981), *Perfiles simbólico-morales de la cultura gallega*, Madrid, Akal Editor.
- LORENZO, Xaquín (1934), As dornas de Porto do Son, *NÓS*, 126-127, Santiago de Compostela, pp. 109-116.
- LUCAS, Serge (1996), Profession marin, In LUCAS, S. et alii, *Marins. Les métiers de la mer*, Douarnenez, Éditions Le Chasse-Marée / Armen, pp. 9-55.
- MARX, Carlos (2008), *El Capital. Crítica de la Economía Política* (3 tomos), México, Fondo de Cultura Económica, (1º ed. 1867).
- OLIVEIRA, C. Ramos de (1974), A abordagem ecológica no estudo de populações de pescadores – um estudo de caso, *In memoriam Antonio Jorge Dias*, vol. I. Lisboa, pp. 369-377.
- O'NEILL, Brian Juan (1984), Proprietários, Lavradores e Jornaleiras, Lisboa, Publicações Dom Quixote (Portugal de Perto, 7).
- O'NEILL, Brian Juan (1991), Nos límites do casamento: A residêcia natolocal en Tras-os-Montes, In GONZÁLEZ REBOREDO, X. M. e FERNÁNDEZ DE ROTA, X. A. (Coord. de), *Actas do Simposio de Antropoloxía "Lindeiros da Galeguidade I"*, Santiago de Compostela, Consello da Cultura Galega, pp. 97-105.
- OTERO PEDRAYO, Ramón (1922), Encol da aldea, *NÓS*, nº 14, Nadal de 1922, Ourense.
- RODRÍGUEZ CAMPOS, Joaquín (1990), Institución e identidade cultural na etnografía galega decimonónica, *Actas Simposio Internacional de Antropoloxía Identidade e Territorio. Centenario de Otero Pedrayo*, Santiago de Compostela, Consello da Cultura Galega, pp. 191-201.
- RODRÍGUEZ GONZÁLEZ, Ángel (1995), *O Tumbo Vermello de Don Lope de Mendoza*, Cuadernos de Estudios Gallegos, Anexo XXIII, Santiago de Compostela.
- SÁNCHEZ FERNÁNDEZ, Juan O. (1992), *Ecología y estrategias sociales de los pescadores de Cudillero*, Madrid, Siglo XXI de España Editores. S. A.
- SCHULTEN, Adolf (1937), *Fontes Hispaniae Antiquae*, T. IV, Barcelona.
- VILLARONGA GARCÍA, Manuel A. (1989), *Vilaxoán. Historias dunha vila*, Vilaxoán, Fogar do Pescador.
- WALL, Karin (1998), *Famílias no Campo. Passado e Presente en Duas Freguesias do Baixo Minho*, Lisboa, Publicações Dom Quixote (Portugal de Perto, 38).
- ZULAIKA, Joseba (1981), *Terranova. The Ethos and Luck of Deep-Sea Fishermen*, Social and Economic Studies, 25, Philadelphia, Memorial University of Newfoundland.
- ZULAIKA, Joseba (1993), As distancias do mariñeiro galego en Terranova, In FERNÁNDEZ DE ROTA, X. A., FIDALGO, X. A. e GONZÁLEZ REBOREDO, X. M. (Coord. de), *Actas do Simposio de Antropoloxía "Lindeiros da Galeguidade II"*, Santiago de Compostela, Consello da Cultura Galega, pp. 125-131.

